

7. Dekauzativizaci chápeme jako odsunutí participantu „kauzátor“, tj. nepersonického původce změny něčeho nebo někoho, ze syntaktické pozice S_{nom} (podmětu) ZVS. Na jeho místo se dostává buď „patiens“, nebo „posesor“ („recipient“), pokud je v sémantické struktuře ZVS obsažen. „Patiens“ musí být v sémantické struktuře věty implikován. Sémantickou strukturu ZVS lze parafrázovat např. takto:

Něco způsobilo, aby se něco||někdo stalo||stal nějakým.

Něco (= kauzátor) udělalo někoho||něco (= patiens) nějakým.

Z naší charakteristiky vyplývá, že predikáty sémantické struktury ZVS i struktur odvozených implikují změnu (mutaci, přechod z nějakého výchozího stavu do stavu závěrečného). Neimplikují však personického původce této změny („agens“), nýbrž původce nepersonického („kauzátor“), a proto tyto predikáty obsahují zároveň sémantický rys /+nezáměrnost/. Participant „kauzátor“ musíme předpokládat i v takových případech, kdy není lexikálně specifikován, a tedy nezaujímá nějakou syntaktickou pozici.

Jestliže je v sémantické struktuře predikátu ZVS implikován personický původce („agens“), neobsahují sémantický rys /+nezáměrnost/; jde o kauzativní predikáty s externím agentem: sémantické struktury s těmito predikáty podléhají jiným derivacím, tj. derivacím deagentizačního typu:

(289) *Bolest Petra probudila.*

(289a) *Petr se probudil bolestí.*

(289b) *Petr byl probuzen bolestí.*

(290) *Matka Petra probudila.*

(290a) **Petr se probudil matkou.*

(290b) *Petr byl probuzen matkou.*

(291) *Matka otevřela okno.*

(291a) **Okno se otevřelo matkou.*

(291b) *Okno bylo otevřeno matkou.*

} dekauzativizace

} deagentizace

Příklady (289a) a (289b) jsou ilustracemi dekauzativizace, příklady (290a, b) a (291a, b) jsou ilustracemi deagentizace.

Predikáty v derivovaných strukturách dekauzativního typu představují např. slovesa ve větách: *zbledl strachem, zešedivěl hrůzou, usnul únavou, okno se rozbilo větrem, roztrásl se zimou, hrdlo se mu sevřelo úzkostí, kolena mu ztuhla mrazem, vrcholky hor se pokryly sněhem, uklidnil se |unavil se|potěšil se četbou|hrou|prací apod.*

„Kauzátor“ je v ZVS i v derivovaných strukturách lexikálně specifikovatelný v podstatě třemi sémantickými třídami výrazů:

1. Substantivními výrazy se sémantickým rysem /+živel/:

(292) *Roztřásla ho zima.*

(292a) *Roztřásl se zimou.*

(293) *Vítr rozbil okno.*

(293a) *Okno se rozbilo větrem.*

(294) *Mráz roztrhl čerstvou omítku.*

(294a) *Čerstvá omítko se roztrhla mrazem.*

(295) *Sucho způsobilo, že bříza povadla.*

(295a) *Bříza povadla suchem.*

2. Substantivními výrazy se sémantickým rysem /+psychosomatický stav/:

(296) *Ospalost mu zavřela oči.*

(296a) *Oči se mu zavřely ospalostí.*

(297) *Bolest v pravé noze ho probudila.*

(297a) *Probudil se bolestí v pravé noze.*

(298) *Stesk po pánovi psa umořil.*

(298a) *Pes umřel steskem po pánovi.*

(299) *Petra trápila dna.*

(299a) *Petr trpěl dnou.*

(300) *Úzkost mu sevřela hrdlo.*

(300a) *Úzkostí se mu sevřelo hrdlo.*

(301) *Únava ho uspala.*

(301a) *Uspnul únavou.*

(302) *Pochybnosti Petra mučily.*

(302a) *Petr se mučil pochybnostmi.*

(303) *Strach způsobil, že Petr zbledl.*

(303a) *Petr zbledl strachem.*

3. Výrazy označujícími činnosti. Tyto výrazy mají primárně formu větnou, nebo jsou to nominalizace ve formě dějového substantiva:

(304) *To, že Petr četl||četba Petra unavilo||unavila.*

(304a) *Petr se unavil tím, že četl||četbou.*

(305) *To, že matka přišla||matčín příchod Petra potěšilo||potěšil.*

(305a) *Petr se potěšil tím, že matka přišla||matčíným příchodem.*

Skutečně nebo zdánlivé výjimky při specifikaci sémantické role kauzátor jsou vyloženy v 7.14.

Základní prostředky dekauzativizace v češtině jsou:

(a) syntaktické konstrukce s tzv. slovotvornou reflexivizací typu: *roztřásla ho zima* → *roztřásl se zimou*;

(b) syntaktické konstrukce *býti* + participium trpné typu: *můj návrh ho překvapil* → *byl překvapen mým návrhem*, *práce ho unavila* → *byl unaven prací*;

(c) syntaktické konstrukce založené na starých a dnes už ne-

produktivních opozicích kauzativum x nekauzativum typu: *hlad ho umoril* → *umřel hladem*, *bolest ho uspala* → *usnul bolesti*, *žárlost ho oslepila* → *oslepl žárlostí*, *dna ho trápila* → *trpěl dnou*;

(d) syntaktické konstrukce se slovesy označujícími prostou změnu stavu nemajícími kauzativní protějšek typu: *strach způsobil*, *že zbledl* → *zbledl strachem*, *hrůza způsobil*, *že oněměl* → *oněměl hrůzou*, *žal způsobil*, *že mu puklo srdce* → *srdce mu puklo žalem*, *mráz způsobil*, *že pŕda ztuhla* → *pŕda ztuhla mrazem*;

(e) syntaktické konstrukce *míti* + participium trpné typu *únava mu zavřela oči* → *oči má zavřené únavou*, *prach pokryl Petrovi obličej* → *Petr má || měl obličej pokrytý prachem*, *bahno zaneslo koryto řeky* → *řeka má koryto zanesené bahnem*, *sněh pokryl vrcholky hor* → *hory mají vrcholky pokryté sněhem*.

Poznámka: Místo trpného participia v konstrukci s *býti* a *míti* se užívá participia *l*-ového v případech, kdy jako prostředek sekundární diateze slouží slovesa nemající odpovídající kauzativum, a od nichž se tedy vlastně netvoří trpné participium. V takových případech vlastně *l*-ové participium nabývá funkce participia trpného:

(306) *Mráz způsobil, že Petrovi ztuhla kolena.*

(306a) *Petrova kolena jsou ztuhlá mrazem.*

(306b) *Petr má kolena ztuhlá mrazem.*

Z prostředků dekauzativizace je třeba blíže vyložit podstatu syntaktické konstrukce se slovotvornou reflexivizací. Rozumíme jí užití výrazu *se* jako slovotvorného formantu, pomocí kterého se v současné češtině produktivně tvoří (zejména od sloves 4. tř.), viděno v plánu slovotvorném, dekauzativa k odpovídajícím slovesům kauzativním implikujícím ve své sémantické struktuře „kauzátor“ (nikoli „agens“):

něco roztrhlo (něco) → *(něco) se něčím roztrhlo*

něco uklidnilo (někoho) → *(někdo) se něčím uklidnil*

něco rozbilo (něco) → *(něco) se něčím rozbilo*

něco roztrásl (někoho) → *(někdo) se něčím roztrásl*

Nejde tedy v uvedených případech ani o reflexivizaci syntaktickou, ani o reflexivní formu slovesnou (viz poznámku v 5. 11); na to ukazuje fakt, že věty se syntaktickou reflexivizací představují ZVS, věty s reflexivní formou slovesnou derivované struktury deagentního typu. Rozdíl mezi slovotvornou reflexivizací a konstrukcemi s reflexivní formou slovesnou se projevuje také v tom, že konstrukce se slovotvornou reflexivizací jsou použitelné ve všech osobách.

Souhrnně lze všechny syntaktické konstrukce sloužící k odsunutí „kauzátoru“ z pozice S_{nom} (podmětu) ZVS nazvat dekauzativa.

Rozlišujeme dva základní typy dekauzativizace: typ A: Kauzátor- Patiens a typ B: Kauzátor-Posesor.

7.1 Dekauzativizace typu Kauzátor – Patiens (typ A)

Jde o typ derivací, ve kterých je participant „kauzátor“ odsunut z pozice S_{nom} (podmětu) ZVS a na jeho místo je obligátně přesunut participant „patiens“. Z uvedené charakteristiky vyplývá, že sémantická struktura obsahuje

vždy kromě „kauzátor“ i „patiens“. Tyto derivované struktury představují v našem pojetí sekundární diateze. Obligátní umístění „patientu“ v pozici S_{nom} (podmětu) GVV derivované struktury znamená, že tyto struktury jsou vždy v tradičním slova smyslu dvojčlenné. „Kauzátor“ má v GVV derivovaných struktur nejčastěji gramatickou formu S_{instr} , ale může mít v závislosti na třídě výrazů, jimiž je specifikován, také formy jiné, např. *od* S_{gen} , *o* S_{acc} , *z* S_{gen} , *v* S_{loc} aj. Tyto formy buď zvýrazňují „kauzátorskou“ povahu daného participantu, nebo naopak způsobují, že se k ní přídatně vážou jiné sémantické aspekty:

(307) *Únavou* // *z únavy* // *od únavy se mu zavřely oči.*

(308) *Petr se pořezal žiletkou* // *o žiletku.*

(309) *Mučil se pochybnostmi* // *v pochybnostech.*

Jako prostředky k dekauzativizaci typu A (Kauzátor-Patiens) slouží syntaktické konstrukce (a)–(d), tedy všechny kromě konstrukce *míti* + participium trpné. Jejich užití je ovšem limitováno mnoha distributivními podmínkami, které lze za daného stavu poznání formulovat jen přibližně, tj. z větší nebo menší mírou pravděpodobnosti.

7.11 Dekauzativizace typu A (Kauzátor-Patiens) s kauzátorem specifikovaným třídou substantiv s příznakem +živel

„Kauzátor“ v ZVS i v derivované struktuře je specifikovatelný substantivními výrazy označujícími živly v širokém slova smyslu (*vitr, bouře, voda, oheň, žár, mráz, mlha, krom, dým, plyn, sníh, bahno, lavina, zeměřesení* apod.). Pro dekauzativizaci se nejčastěji v těchto případech užívá konstrukce se slovotvornou reflexivizací nebo konstrukce *býti* + participium trpné. Přitom derivované struktury s konstrukcí *býti* + participium trpné mohou mít význam nerezultativní i rezultativní. Je velmi obtížné stanovit jasné distributivní podmínky obou konstrukčních možností a jejich eventuální ekvivalence. Zdá se, že užití obou konstrukcí je do jisté míry závislé na úzu. Nadto pak užití konstrukce se slovotvornou reflexivizací je podmíněno tím, že existuje v jazyce odpovídající kauzativum. Naopak je do jisté míry omezováno tím, že by došlo k homonymitě se syntaktickou reflexivizací, zejména pokud je *patiens* specifikován substantivními výrazy s příznakem /+HUM/.

Srov. dvojnáčnost věty (310):

(310) *Petr se otrávil plynem.*

Význam této věty lze mimo kontext a situaci interpretovat dvěma způsoby:

(310a) *Petr úmyslně (záměrně) otrávil se (sebe) plynem* (= ZVS se syntaktickou reflexivizací).

(310b) *Petr se nechtě otrávil plynem* (= derivovaná dekauzativní struktura se slovotvornou reflexivizací).

Kromě už uvedených příkladů lze tuto dekauzativizaci demonstrovat např. větami:

(311) *Kouř (dým, vůně, zápach) zaplnil pokoj.*

(311a) *Pokoj se zaplnil kouřem (dýmem, vůní, zápachem).*

(311b) *Pokoj byl zaplněn kouřem (dýmem, vůní, zápachem).*

(312) *Mlha zahalila údolí.*

(312a) *Údolí se zahalilo mlhou.*

(313) *Sněh pokrýl vrcholky hor.*

(313a) *Vrcholky hor se pokrýly sněhem.*

(313b) *Vrcholky hor byly pokryty sněhem.*

(314) *Žár roztavil i železné zábradlí.*

(314a) *Žářem se roztavilo i železné zábradlí.*

(314b) *Žářem bylo roztaveno i železné zábradlí.*

(315) *Zemětřesení porušilo základy domů.*

(315a) *Základy domů se zemětřesením porušily.*

(315b) *Základy domů byly zemětřesením porušeny.*

Konstrukce se slovotvornou reflexivizací se neužívá tehdy, jestliže existuje k predikátu derivované struktury kauzativum, které s ním není homonymní (316), (316a), nebo v případech, kdy odpovídající kauzativum vůbec neexistuje (317), (317a):

(316) *Prudká záře ho oslepila.*

(316a) *Oslepl prudkou září.*

(317) *Okenní tabule popraskaly žářem.*

(317a) **Žár popraskal okenní tabule.*

7.12 Dekauzativizace typu A (Kauzátor-Patiens) s kauzátozem specifikovaným třídou substantiv s příznakem /+psychosomatický stav/

„Kauzátor“ v ZVS i v derivované struktuře je specifikovatelný třídou substantivních výrazů označujících psychosomatické stavy v širokém slova smyslu. „Patiens“ v ZVS je lexikálně specifikovatelný třídou substantiv s příznakem /+ANIM/ a zaujímá zpravidla syntaktickou pozici přímého komplementu ve formě S_{acc} . To je zároveň podstatný distributivní rys odlišující tyto konstrukce od dekauzativních struktur, ve kterých roli „kauzátoru“ plní živly. Prostředky, jimiž se derivace tohoto typu uskutečňují, jsou v podstatě totožné s prostředky pro derivace s „kauzátozem“ specifikovaným substantivními výrazy s příznakem /+živel/:

(318) *Nenávist mu zakalila rozum.*

(318a) *Rozum se mu zakalil nenávistí.*

(318b) **Rozum mu byl zakalen nenávistí.*

(318c) *Jeho rozum byl zakalen nenávistí.*

(319) *Starosti ho soužily.*

(319a) *Soužil se starostmi.*

(319b) *Byl soužen starostmi.*

(320) *Hlad psa rozběsnil k nepřičetnosti.*

(320a) *Pes se rozběsnil hladem k nepřičetnosti.*

(320b) *Pes byl hladem rozběsněn k nepřičetnosti.*

(321) *Nemoc ho úplně změnila.*

(321a) *Úplně se tou nemocí změnil.*

(321b) *Úplně byl tou nemocí změněný.*

K tomuto typu dekauzativizace je třeba zařadit i případy s „patientem“ majícím v GVV ZVS formu S_{instr}:

(322) *Petrem zmítal vztek.*

(322a) *Petr se zmítal vztekem.*

(322b) *Petr byl zmítán vztekem.*

7.13 Dekauzativizace typu A (Kauzátor-Patiens) s kauzátorem specifikovaným výrazy označujícími činnosti

Jak jsme už uvedli v 7., může být participant „kauzátor“ v ZVS i v derivované struktuře specifikován výrazy označujícími činnosti; mají primární podobu vedlejší věty se spojkou že (že SENT) nebo její nominalizace ve formě dějového substantiva.

Vyhraněnou kategorii v rámci tohoto typu představují sémantické struktury s predikáty, které označují psychosomatické změny někoho. Z toho vyplývá, že participant „patiens“, kterého tyto predikáty implikují, je specifikovatelný třídou substantiv se sémantickým rysem /+ANIM/. Základní prostředky tohoto typu dekauzativizace jsou konstrukce se slovtvornou reflexivizací především u sloves 4. tř. typu *prosit* a konstrukce *býti* + participium trpné:

(323) *To, že Petr protestoval, || Petrův protest Pavla polekal(o), vzrušilo(o), naštvál(o), rozčílil(o).*

(323a) *Pavel se polekal tím, že Petr protestoval || Petrovým protestem.*

(323b) *Pavel byl polekán tím, že Petr protestoval || Petrovým protestem.*

(324) *To, že poslouchal Bachovu hudbu, || poslech Bachovy hudby Petra nadchlo || nadchl.*

(324a) *Petr se nadchl tím, že poslouchal Bachovu hudbu || poslechem Bachovy hudby.*

(324b) *Petr byl nadšen tím, že poslouchal Bachovu hudbu || poslechem Bachovy hudby.*

(325) *To, že se dlouho procházel, || dlouhá procházka Petra unavilo || unavila.*

(325a) *Petr se unavil tím, že se dlouho procházel || dlouhou procházkou.*

(325b) *Petr byl unaven tím, že se dlouho procházel || dlouhou procházkou.*

V povrchové syntaktické struktuře bývá „kauzátor“ specifikován substantivními výrazy, které činnosti neoznačují. Jde o vyjádření „synekdochické“:

(326) *Detektivka Petra uklidnila.*

(326a) *Petr se uklidnil detektivkou.*

(327) *Vivaldi mě inspiroval.*

(327a) *Inspiroval jsem se Vivaldim.*

(328) *Příroda ho nadchla.*

(328a) *Nadchl se přírodou.*

(329) *Praha ho unavila.*

(329a) *Unavil se Prahou.*

Ve všech těchto případech je však třeba substantivní výrazy specifikující participant „kauzátor“ chápat jako substituce primárních výrazů dějových,

tedy interpretovat např. větu (326) takto: *To, že četl detektivku, // četba detektivky // detektivka Petra uklidnilo // uklidnila.*

Konstrukce s *býti* + participium trpné mohou být, jak jsme už uvedli, nerezultativní i rezultativní. Struktury s prezntní formou slovesa *býti* a participiem trpným sloves dokonavých jsou vždy rezultativní:

(330) *Jsem jeho zprávou zklamán.*

(331) *Je tou prací unavený.*

(332) *Petr je jeho slibem povzbuzen.*

(333) *Jsem tvým chováním pobouřen.*

7.14 K dekauzativizaci tohoto typu řadíme i případy:

(334) *Petr si rozbil brýle.*

(334a) *Petrovi se rozbily brýle.*

(335) *Petr rozbil Pavlovi brýle.*

(335a) **Pavlovi se rozbily brýle.*

(335b) *Pavlovi byly rozbity brýle (Petrem).*

Zdánlivě jsou tyto případy v rozporu s tím, jak jsme charakterizovali dekauzativizaci, a zejména specifikaci „kauzátoru“. Ve větě (334), představující ZVS, je totiž v pozici podmětu substantivní výraz s příznakem /+HUM/. Podle našeho názoru jde však jen o jev povrchové struktury. Sémantickou roli substantiva *Petr* v pozici podmětu věty (334) je třeba interpretovat asi jako „*Petr tím, že byl neopatrný // Petr svou neopatrností*“. Z této interpretace je snad patrné, že i ve větách typu (334) můžeme připsat výrazu *Petr* roli „kauzátoru“ a že výraz *Petr* vlastně substituuje explicitně vyjádřený „kauzátor“ obdobně jako ve větě (326) výraz *detektivka*. Roli „kauzátoru“ výrazu *Petr* ve větě (334) potvrzuje to, že se na něj nemůžeme zeptat otázkou typu „*Co udělal Petr?*“, nýbrž otázkou typu „*Co se Petrovi stalo?*“ O „kauzátorské“ povaze výrazu *Petr* v daném typu vět svědčí i to, že predikáty v nich obsažené mají významový rys „nezáměrnosti“ a přídatný rys „negativního důsledku“. Tuto interpretaci potvrzuje také to, že konstrukce umožňující odsunout tento participant z pozice S_{nom} ZVS jsou stejné jako v jiných případech dekauzativizace, tj. užívá se buď konstrukce se slovotvornou reflexivizací, nebo konstrukce *býti* + participium trpné. Výrazně se však projevuje tendence po distribučním rozlišení obou konstrukcí. Na druhé straně však fakt, že „kauzátor“ je vyjádřen substitučně substantivními výrazy s příznakem /+HUM/, event. /+ANIM/ a že zaujímá syntaktickou pozici podmětu, způsobuje, že ho do jisté míry chápeme zároveň jako „původce“ („agens“). Čistému agentnímu pojetí však brání právě onen rys spontánnosti, nezáměrnosti v sémantické struktuře predikátu. Pokud tento rys predikáty nemají, pak výraz *Petr* specifikuje skutečného „konatele“. Z tohoto hlediska mohou být věty typu (334) a (335) dvojznačné. Do rámce dekauzativizačních derivací patří ovšem věty typu (334) a (335) jen potud, pokud je můžeme interpretovat parafrází: „*Petr svou neopatrností si rozbil brýle*“.

V sémantické struktuře těchto vět je kromě „kauzátoru“ a „patientu“ vždy implikován také „posesor“. Pokud je tento participant referenčně identický

s „kauzátorem“ (334), pak se to v ZVS projevuje syntaktickou reflexivizací:

(336) *Petr si zlomil nohu.*

(337) *Já jsem si odřel blatník.*

(338) *Roztrhl sis kapsu.*

(339) *Pavel si vylomil zub.*

Při dekauzativizaci takových struktur dává čeština přednost konstrukcím se slovotvornou reflexivizací:

(336a) *Petrovi se zlomila noha.*

(337a) *Odřel se mi blatník.*

(338a) *Roztrhla se mi kapsa.*

(339a) *Pavlovi se vylomil zub.*

Neobvyklé a strojené by bylo užití konstrukcí *býti* + participium trpné:

(336b) **Petrovi byla zlomena noha (jeho neopatrností).*

Pokud „posesor“ není referenčně identický s „kauzátorem“ (335), pak se při dekauzativizaci dává výrazně přednost konstrukcím *býti* + trpné participium:

(340) *Petr zlomil Pavlovi nohu.*

(340a) *Pavlovi byla (neopatrností Petrovou || Petrem) zlomena noha.*

(340b) **Pavlovi se (neopatrností Petrovou || Petrem) zlomila noha.*

Dekauzativizaci uvedeného typu se brání struktury s predikáty, jejichž sémantika víceméně jednoznačně implikuje nástroj, prostředek, pomocí kterého k události dochází:

(341) *Petr si rozstříhl kapsu (nůžkami).*

(341a) **Petrovi se prostříhla kapsa (nůžkami).*

(342) *Petr si usekl palec (sekyrou).*

(342a) **Petrovi se usekl palec (sekyrou).*

(343) *Petr si vypíchl levé oko (jehlou).*

(343a) **Petrovi se vypíchlo levé oko (jehlou).*

7.2 Dekauzativizace typu Kauzátor – Posesor (typ B)

Pokud sémantická struktura ZVS obsahuje participant v roli „posesor“, je možné ho pomocí konstrukce *míti* + participium trpné přesunout na místo S_{nom} GVV derivované struktury. „Kauzátor“ v takových případech může být podle potřeby vyjádřen, nejčastěji výrazem ve formě S_{instr} . Derivované struktury dekauzativizace typu B jsou příznakově rezultativní (statální):

(344) *Prach pokryl Petrovi obličej.*

(344a) *Petr má || měl obličej pokrytý prachem.*

(345) *Mráz způsobil (zapříčinil), že Petrovi ztuhla kolena.*

(345a) *Petr má ztuhlá || ztuhnutá kolena mrazem.*

(346) *Sněh pokryl vrcholky hor.*

(346a) *Hory mají pokryté vrcholky sněhem.*

(347) *Bahno zaneslo koryto řeky.*

(347a) *Řeka má zaneseno koryto bahnem.*

(348) *Strach mu sevřel hrdlo.*

(348a) *Hrdlo má sevřené strachem.*

(349) *Polil si šaty inkoustem.*

(349a) *Má polité šaty inkoustem.*

(350) *Zlomil si nohu.*

(350a) *Má zlomenou nohu.*

Poznámka: Personický „kauzátor“ (tj. neopatrnost, nezáměrná činnost někoho) může být dekonkretizován užitím konstrukcí s transponovanými formami kategorie osoby. Platí tu v podstatě stejné zákonitosti jako při deagentizaci (5.14); transpozice 3. os. pl. kauzátor anonymizuje, ale nezvšeobecňuje, transpozice ostatních morfologických forem kategorie osoby umožňuje zevšeobecnění (generalizaci) participantu „kauzátor“: *Šaty mu polili inkoustem, Zlomili mu tam nohu, Ztratili Petrovi aktovku, Já plnicí pero nepoužívám. Poliješ si inkoustem šaty, a nikdy to už nevyčistíš, Když někomu neopatrností rozbijí brýle, tak se mu aspoň omluvím.*

